

Список використаних джерел

1. Banziger S., Van Uden M., Janssen J. Praying and coping: The relation between varieties of praying and religious coping styles // *Mental Health, Religion & Culture*. – 2008, Vol. 11, No. 1. – P. 101-118.
2. Bjorck J., Klewicki L. The effects of stressor type on projected coping // *Journal of Traumatic Stress*. – 1997, Vol. 10, No. 3. – P. 481-497.
3. Maynard E., Gorsuch R., Bjorek J. Religious coping style, concept of God and personal variables in threat, loss and challenge situations // *Journal for the Scientific Study of Religion*. – 2001, Vol. 40. – P. 65-79.
4. Pargament K. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, research, practice*. – New York: The Guildford Press, 1997. – 526 p.
5. Pargament K., Ensing D., Falgout K., Olsen H., Reilly B., Van Haitzma K., Warren R. God help me (I): Religious coping efforts as predictors of the outcomes to significant negative life events // *American Journal of Community Psychology*. – 1990, Vol. 18, No. 6. – P. 793-824.
6. Pargament K., Koenig H., Perez L. The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE // *Journal of Clinical Psychology*. – 2000, Vol. 56, No. 4. – P. 519-543.
7. Pargament K., Grevengoed N., Kennell J., Newman J., Hathaway W., Jones W. Religion and the problem solving process: Three styles of coping // *Journal for the Scientific Study of Religion*. – 1988, Vol. 27. – P. 90-104.
8. Phillips R., Pargament K., Lynn Q., Crossley C. Self-Directing Religious Coping: A Deistic God, Abandoning God, or No God at All? // *Journal for the Scientific Study of Religion*. – 2004, Vol. 43, No.3. – P. 409-418.
9. Schottenbauer M., Rodriguez B., Glass C., Arnkoff D. Religious coping research and contemporary personality theory: An exploration of Endler's (1997) integrative personality theory // *British Journal of Psychology*. – 2006, Vol. 97. – P. 499-519.
10. Wong-McDonald A., Gorsuch R. Surrender to God: An additional coping style? // *Journal of Psychology and Theology*. – 2000, Vol. 28. – P. 149-161.

Peculiarities of people who rarely, sometimes and often use religious coping-strategies are analysed. If person often use these strategies, he/she assesses others more positive and perceives live more integral, experiencing its fullness.

Key words: religious coping-strategies, self-actualization, adults.

Отримано: 7.02.2010

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті розглянуто моральну поведінку дошкільника, процес та механізми її функціонування і розвитку.

Ключові слова: амбівалентність, мораль, поведінка, відповідальність, емпатія, альтруїзм, совість.

В статье рассмотрено моральное поведение личности дошкольника, процесс и механизмы его функционирования и развития.

Ключевые слова: амбивалентность, мораль, моральное поведение, ответственность, эмпатия, альтруизм, совесть.

Необхідність аналізу методологічних засад вивчення моральної поведінки людини зумовлена недостатньою обґрунтованістю існуючих підходів до проблеми, обмеженістю евристичних можливостей відомих концепцій, необхідністю розширення та поглиблення проблематики досліджень, пошуку адекватних методів аналізу. У психологічній науці та педагогічній практиці є замовлення на цілісне теоретико-методологічне та методичне відтворення діалектики функціонування і розвитку моральної поведінки особистості.

Об'єктом нашого дослідження є моральна поведінка дошкільника як особистості, процес її функціонування та розвитку, а **предметом** – психологічні закономірності й механізми функціонування та розвитку моральної поведінки на етапі дошкільного віку.

Відомо, що одним з проявів моральної сфери особистості є її амбівалентність як атрибутивна характеристика людської суб'єктивності (Б.С.Братусь, О.А.Чуйнов, І.Н.Міхеєва). Вона може зумовлювати як конструктивні, так і деструктивні наслідки поведінки особистості. Факт подвійної природи суб'єктивного життя людини відзначали ще давньогрецькі мислителі. Особливо гостро це сприймалось Платоном, який стверджував, що навіть у тих людей, які, на перший погляд, видаються розумними, поміркованими, таїться “якийсь беззаконний і дикий вид бажань ...” [8, с.391]. У Стародавньому Римі прозвучав парадокс Овідія, який нині став класичним: блага бачу, хвалю, але до дурного тягнусь [7, с.170]. На суперечливі стосунки потягів особистості та моральних вимог (обов'язку) звернув увагу також І.Кант, який вважав, що людина тільки тоді чинить морально, коли діє наперекір своїм потягам із

одного лише усвідомлення обов'язку [4]. Ця амбівалентність може зумовлювати як конструктивні, так і деструктивні результати.

О.О.Гусейнов, аналізуючи різні етичні системи, виділяє тенденції амбівалентності морального життя, а саме: а) суперечності між психологічними силами, які реально керують поведінкою, і тим обґрунтуванням, яке намагається дати їй сама особистість та сторонній спостерігач; б) суперечності як конфлікт схильностей і обов'язку, як протиборство безпосередніх афектів та свідомо скерованих установок; в) морально-ціннісний аспект конфронтації схильностей та розуму, який виступає в ролі обов'язку, що асоціюється з добром [3, с.108]. У зв'язку з цим психолог Б.С.Братусь [2] зазначає, що у смисловій сфері особистості йде боротьба двох основних векторів, один з яких спрямований до суспільного, суцього та визначального, а другий – протиборствуючий – до часткового, прагматичного й егоцентричного.

Психологічно амбівалентність функціонує як суперечність між усвідомлюваним та неусвідомлюваним, потребісно-мотиваційним та інтелектуально-операційним началом. Автори зазначають, що передумови внутрішньої суперечності проявляються в ряді моментів: 1) нестійкості емоцій, невмінні підпорядковувати їх волі, раціональному началу; 2) невизначеності, нестійкості цілей та установок, “розмитості” моральних принципів і вартісного критерію мотивації, особистісних смислів, а як наслідок – відсутності розвинутої моральної самосвідомості; 3) непогодженості функціонування моральних принципів та динаміки мотивації.

Вивчення моральності особистості має враховувати її конкретно-історичний характер. Так, у країнах Заходу поширена так звана прагматична мораль, основою якої є утилітарний принцип найбільшого загального блага. Згідно з ним, необхідне об'єднується з прагненням людини до самоздійснення. “Ми служимо суспільству, не приносячи себе в жертву йому. Ми не дозволяємо йому опікати нас у питаннях етики”, – писав А.Швейцер [14, с.325].

Зарубіжні концепції виходять із того факту, що в моральній поведінці особистість прагне редукувати реально обґрунтоване екзистенційне почуття провини, у неї виникає бажання unikнути покарання або, навпаки, досягти соціального схвалення [16, с.306]. Нерідко моральна дія характеризується в термінах затрат-надбань, запозичених з теорії соціального обміну [там же]. Те загальне, що споріднює між собою ці достатньо різні підходи, – визнання значного вкладу морально нейтральних факторів у детермінацію такої поведінки. Дослідники звертають увагу на значення джерел суто психологічної “підзарядки” моральності, таких, як зміна власного

негативного емоційного стану на позитивний, або підтримка моральної самооцінки.

Так, Ж.Піаже [18], виділяючи об'єктивну і суб'єктивну відповідальність, вважає, що для дітей молодшого віку об'єктивна відповідальність є одною з характеристик “морального реалізму” – тенденції вважати обов'язок і норму такими, що існують незалежно від особистості, тобто безвідносно до обставин, за яких здійснюється вчинок” [18, с.106]. Після семи років у дітей починає розвиватися “суб'єктивна відповідальність”, сутність якої полягає в оцінці дій на основі мотивів та намірів людини. Такий тип відповідальності є частиною “автономної моралі”, незалежної від зовнішніх обставин” [там же].

Для Л.Колберга [17] основною проблемою було з'ясувати зв'язок між розвитком когнітивних структур та становленням моральних почуттів і дій індивіда. У результаті тривалих досліджень автором було виділено три рівні та шість ступенів розвитку моральних суджень особистості. Перший рівень, на якому виділено два ступені, названо догодним (передконвенційним). На першому ступені моралі індивід уникає порушень правил, знаючи, що це призводить до покарання, може завдати фізичної шкоди і збитків як людям, так і їх власності. Має місце слухняність в ім'я слухняності. Головними спонуканами правильної поведінки є unikнення покарання і визнання вищої сили влади. На другому ступені (індивідуалізм, інструментальна мета та обмін) дотримання правил має місце тільки тоді, коли це відповідає життєвим інтересам особистості. Її поведінка спрямована на реалізацію власних інтересів та потреб. Іншим особам дозволяється чинити так само. Правильною поведінкою є та, що є справедливою, відповідає рівному обміну, домовленості, договору.

На другому рівні розвитку, названому рівнем традиційної (конвенційної) моралі, також виділено два ступені: третій і четвертий. Третій ступінь – взаємних міжособистісних очікувань та підкорень – характеризується тим, що індивід живе відповідно з очікуваннями близьких йому осіб або того, що люди взагалі очікують від інших в ролі сина, брата, приятеля тощо. Для особистості на цьому ступені розвитку моралі “бути гарним” важливо і означає наявність добрих мотивів, пов'язаних з турботою про інших, насамперед підтримання взаємних родинних стосунків та ставлення до оточуючих на принципах довіри, толерантності, поваги та вдячності. Спонуками правильної поведінки є потреба бути моральною людиною у власних очах і очах оточуючих, турбота про інших, віра в “золоте моральне правило”, бажання зберігати правила й авторитети, які стереотипно підтримують добру поведінку.

Четвертий ступінь – соціальна система і совість – характеризується тим, що особистість виконує справжні обов'язки, з якими погодилася. Вона підтримує закони, за винятком екстремальних випадків, де виникає конфлікт з іншими зафіксованими соціальними зобов'язаннями. Правильним сприймається те, що приноситься в жертву суспільству, групі або установі.

П'ятий рівень морального розвитку визначається автором як принциповий (постконвенційний). Так, на п'ятому ступені єдності соціального договору або корисливості та індивідуальних прав людина знає, що інші індивіди володіють цінностями та поглядами, які погоджуються з груповими. Відповідні правила треба неупереджено підтримувати, бо вони з'явилися як результат соціального договору. Деякі безумовні вартості та права, типу життя і свободи, мають, однак, підтримуватися в будь-якому суспільстві та незалежно від думки більшості. Головними спонукми поведінки виступають: а) почуття обов'язку перед законом у зв'язку з прийняттям соціального договору і збереженням вірності законам заради благополуччя та захисту прав людини; б) почуття договірної зобов'язання, вільного володіння ним у зв'язку з сім'єю, дружбою, довір'ям; в) турбота про те, щоб закони і зобов'язання ґрунтувалися на раціональному обдумуванні всезагальної корисливості, вищого добра для найбільшої кількості людей.

На останньому, шостому ступені – універсальних етичних принципів – суб'єкт дотримується самостійно вибраних норм та правил. Специфічні закони або соціальні домовленості дійсні лише в тому випадку, коли вони ґрунтуються на моральних універсаліях. Якщо вони порушують ці принципи, то індивід має діяти відповідно до принципів справедливості: рівність людських прав і повага гідності кожної особистості. Головною спонукмою моральної поведінки є віра розумної людини в обґрунтованість універсальних етичних принципів та почуття особистої відданості їм.

Проблема присвоєння особистістю моральних норм широко вивчається в рамках теорії соціального навчання, в якій враховується залежність поведінки як від когнітивних чинників, так і від факторів оточення. При аналізі соціального розвитку дітей виділяються три основні процеси впливу умов оточення на поведінку: а) класичне зумовлення; б) інструментальне зумовлення; в) навчання в результаті спостереження. Згідно з П.Массеном, Дж.Конджером, Дж.Каганом, А.Х'юстоком класичним зумовленням називають процес, коли в результаті навчання індивіда умовний стимул з'єднується з безумовним. Другий процес – інструментальне та оперантне зумовлення – полягає в тому, що багато типів соціальної

поведінки залежить від позитивного або негативного результату. Щедрість, готовність допомогти, агресивність, а також статево-рольова поведінка – все це може одержати як позитивне підкріплення, так і гальмуватися покаранням. Третій полягає в навчанні підростаючої особистості морально поводитися у процесі спостереження. Так, психологи звернули увагу, що діти не завжди наслідують те, що бачать. Тому дослідження соціального навчання якраз були спрямовані на виявлення умов, за яких вони засвоюють нове в поведінці у результаті спостереження або відтворюють те, що впізнають [10, с.167].

Традиційною обмеженістю зарубіжних авторів було виконання досліджень моральної сфери особистості у межах якогось одного підходу, наприклад, когнітивної психології, спрощення процедури експериментальної перевірки висунутих гіпотез, наприклад, зведення вивчення до аналізу суджень дітей про ситуацію моральних колізій. Якщо зарубіжні автори в основному зосереджуються на вивченні реальностей прагматичної моралі, яка не пов'язана однозначно з гуманістичними ціннісними орієнтаціями, то вітчизняні психологи у своїй більшості керувалися досить жорсткими визначеннями моральної поведінки. Так, С.Г.Якобсон вважає, що справді моральним є лише той вчинок особистості, котрий вимагає відмови від своїх інтересів [15]. Подібно до цього О.М.Прихожан відзначає, що “дії, вчинки, спрямовані на зовнішнє дотримання норм, але не зумовлені інтересами суспільства, інших людей, а якими-небудь іншими мотивами... за самою логікою моралі не можуть бути названими як моральні” [9, с.143].

О.Є.Насиновська [5] також протиставляє альтруїстичні та корисливі форми поведінки. Як повноправний предмет вивчення прагматична мораль була представлена, мабуть, лише в працях І.В.Суботського, який виділяє прагматичні моральні вчинки, що відповідають нормам, але орієнтуються на соціальне заохочення і безкорисливі дії, які не передбачають інших цілей, крім бажання зробити благо для інших людей [12].

Не аналізуючи наведені визначення ґрунтовно, зауважимо, що в них відбито розуміння морального вчинку як початково непеоднаного з власними інтересами суб'єкта: суто моральна мотивація жорстко протиставляється прагматичній, егоцентрична орієнтація – просоціальної, індивід – групі тощо. В результаті мораль повсякденності була обділена увагою вітчизняних дослідників, а зарубіжними авторами був забутий гегелівський критерій об'єктивного блага в світі.

Вивчення становлення моральної поведінки особистості не обмежується аналізом значення свідомості. Необхідно з'ясувати роль

неусвідомлюваного у цьому процесі, на чому наголошують дослідники. Відомий психолог О.Селіханович [11] писав: "В основі моральної свідомості лежать глибинні інстинкти життя: інстинкт самозбереження, страх перед загибеллю та руйнуванням і таке ж могутнє прагнення до творчості. Тому в моменти морального просвітління людина найкраще усвідомлює, в чому сутність життя, в чому її суть і призначення" [11, с.31]. Ерос добра, мудрості, краси вічно живе в нас і ні на хвилину не дає нам заспокоїтися (Платон). У фундаментальних працях З.Фрейда [13] вказується на такий компонент особистості, як "над-Я", що прямо стосується совісної поведінки. У структуру цього утворення значною мірою включаються й неусвідомлені елементи. Це ті моральні норми, принципи і правила поведінки, які вже в ранньому віці дитина засвоює в сім'ї. Мати і батько здійснюють ні з чим незрівняний вплив на становлення морального досвіду дитини, засвоєння нею норм правильної поведінки. Батьки та інші близькі особи виступають стосовно дитини не тільки як найвпливовіші ініціатори змін в поведінці, а й як провідні фігури, які підтримують уже усталені форми її поведінки. Виховний вплив мають не стільки слова, повчання, роз'яснення, скільки враження, одержані дитиною в сімейному колі. Сім'ї належить пріоритет у вихованні соціальної, емоційної і моральної культури дошкільника.

Людина як істота пристрасна "легко звалюється і провалюється у безодню" [1, с.73]. Стихійний та ірраціональний елемент в ній "є не тільки результатом падіння людини, але є, перш за все, результатом свободи, що передує буттю і світотворенню меонічного начала, прихованого за всім буттям" [там же, с. 62].

Моральний закон, "що завжди має соціальний характер, вимагає перемоги над первісним хаосом інстинктів, але хаос інстинктів заганається законом всередину, він не переймається і не просвітлюється" [1, с.89]. "Основне плачевне відкриття, яке зробила сучасна психологія і патопсихологія, є відкриття непрямоти й неправдивості людини не тільки стосовно інших, але і стосовно самого себе. Це є справжнє багатство людського підпілля гріховної безодні в людині, падіння всіх піднесених ілюзій" [там же, с.75]. При цьому людські пристрасні й потяги, подавлені моральною свідомістю, не завжди корисливі, егоїстичні і шукають насолоди. Вони є "тим, матеріалом, який може бути перероблений у вищій якісний зміст життя" [там же, с.126]. "Одне із джерел людського страждання корениться в тому, що людина не подобається собі, викликає до себе відразу, не може полюбити себе. Між тим, як є небхідна Богом позначена любов до себе як Божого творіння, любов до себе як образу й подоби Божої. Треба любити ближнього, як самого себе. Значить,

треба й самого себе любити, поважати в собі образ Божий" [1, с.78]. І інколи "людина сходить з розуму, жертвує інтелектом внаслідок неможливості розв'язати моральні конфлікти і завдання життя" [там же, с.76].

У моралі неусвідомлюване проявляється у тих ситуаціях, коли людина актуально не дає собі звіту за те або інше моральне ставлення, не усвідомлює свої мотиви, а діє під безпосереднім впливом тих чи інших власних моральних установок, емоцій, почуттів та інтуїції [6]. Досить своєрідним і характерним проявом цього є моральна інтуїція, коли "людина неусвідомлено зберігає у своїй пам'яті матрицю деяких моральних ситуацій та їх розв'язків, які за необхідності миттєво вириваються на поверхню свідомості, випереджуючи хід раціональних міркувань.

Основними характеристиками моральної поведінки є моральні почуття, моральна діяльність, моральні стосунки. *Моральні почуття* – це сталі прояви суб'єктивного, особистого ставлення людини до себе самої, інших людей, предметів і явищ, що мають для неї особисте значення, пов'язані з особистими потребами та інтересами. Почуття дозволяють спрямовувати "знання" на "свідомість" й здійснювати вчинки, іншими словами, це умова інтеріоризації, засвоєння моральних норм. Знання моральних принципів і особисте ставлення до них роблять можливими також другий і третій компоненти моральної культури особистості: це культура моральної діяльності й культура моральних стосунків. *Моральна діяльність* – це моральний бік суспільної діяльності, що спричиняється моральними мотивами: бажанням творити добро, підкорятися почуттю обов'язку, досягати морального ідеалу. *Моральні стосунки* – це сукупність залежностей і зв'язків, що виникають у людей в процесі моральної діяльності (взаємодопомога, чуйність, солідарність, згуртованість тощо). Саме через моральну діяльність і моральні відносини формується і реалізується *моральна програма людини*, певний рівень її особистої моральної культури.

Моральні почуття вивчалися багатьма педагогами і психологами, проте досі не вироблено їх чіткої класифікації. Спробуємо окреслити перелік моральних почуттів, які були простежені нами в ході експериментального дослідження.

1. Почуття справедливості – це переживання дошкільниками свого прагнення втілити в життя правду. Це почуття ґрунтується на усвідомленні дитиною узагальнених норм "добре" і "погано", яких вона дотримується під час розподілу іграшок і ролей.

2. Почуття емпатії – здатність дошкільника розуміти переживання інших людей з приводу образи, несправедливого ставлення

і відповідним чином відгукуватися на них, виявляючи співчуття, чуйність, готовність допомогти.

3. Почуття довіри – це почуття, яке виявляється дошкільником щодо тих людей, які викликають у нього позитивні оцінки. Дитина відкрита до різного роду контактів, готова розповісти про своє заповітне, довіряє секрети, ділиться інтимними переживаннями, думками, очікуваннями тощо. Підґрунтям для виникнення такого почуття є позитивний досвід спілкування з близькими дорослими, звичка розраховувати на їх підтримку та захист.

4. Почуття сорому в дошкільника – це почуття тривоги за свою репутацію. Воно виникає, коли дитина відчуває, що її поведінка не відповідає очікуванням оточуючих. Переживаючи це почуття, дитина хвилюється: “Що про мене подумають?”, “Що про мене скажуть”. Докори сумління важлива форма прояву моральної свідомості. Совість – це рефлексивна емоція, болісне переживання індивідом своїх вад та моральної недосконалості. Вона визначає нормативно-ціннісні контури дозволеного і бажаного в поведінці та діяльності. У психологічному плані совість – вищий рівень самодетермінації моральної поведінки людини. У дошкільників совість лише починає формуватися, виконуючи функцію самоконтролю. Про наявність совісті свідчить виконання дитиною засвоєних моральних принципів без спонукань.

5. Почуття альтруїзму – переживання, яке виявляється у готовності дитини діяти безкорисливо, незважаючи на свої інтереси. Прикладом може бути безкорислива турбота дитини про рідних і друзів: “Не буду дивитися мультики, бо в мами болить голова”, “Буду гратися сам і тихо, бо тато працює”.

6. Почуття відповідальності – переживання дитиною покладеного на неї обов’язку. У процесі дослідження нами було залучено групу дошкільників (24 дітей) до виконання певних вимог, за які треба було в кінці заняття прозвітуватися. Нами було запропоновано дітям варіант гри, при якій перед дівчатками було поставлено завдання прибрати в ігровій кімнаті іграшки і одяг. З хлопчиками “таємно” було встановлено домовленість про те, що вони будуть виконувати більш важку – “чоловічу” – роботу. Яка саме це буде робота хлопчиком не пояснювалося. Дівчатка всі з задоволенням виконували покладені на них завдання і прозвітувалися, сприймаючи їх як обов’язкові для виконання, а хлопчики частково (3 дітей) проігнорували правила гри, що було підтверджено їхніми відповідями: “А я не хотів прибирати”, “Я забув, що мені щось треба було зробити”, “А я хотів бавитися в іншу гру”. Проте решта з них (9 дошкільників) були захоплені саме “таємними” домовленостями і пропонували дівчаткам свою допомогу в спільній грі, а саме: носити

іграшки, подавати одяг. При цьому діти супроводжували гру такими репліками, як: “Візьми, будь-ласка”, “Дуже дякую за допомогу”. Наприкінці виконання завдання з дітьми було проведено бесіду, в результаті якої з’ясувалося, що дана гра привабила дітей як можливість допомогти дорослим. Дітей охоплювало почуття гордості за свою роботу, вони відчували відповідальність за її виконання.

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що гра визначає різні сторони розвитку особистості дошкільників, у тому числі моральності. У грі відбувається засвоєння моральних правил і вона залишається одним із найважливіших засобів виховання моральної поведінки: діти вчать стримувати свій егоїзм, поступатися власними інтересами, підкорятися загальноприйнятим правилам. Одночасно в іграх формуються основи організованості, ініціативності, взаємодопомоги, відповідальності.

Отже, вивчення моральної поведінки особистості дошкільника повинно враховувати її амбівалентність, як атрибутивну характеристику людської суб’єктивності, об’єктивну і суб’єктивну відповідальність, зв’язок між розвитком когнітивних структур та становленням моральних почуттів і дій дитини. Вивчення моральної поведінки не обмежується аналізом значення свідомості, але необхідно також розглядати неусвідомлюване у цьому процесі, що проявляється в моральній інтуїції, моральних звичках.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
2. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности // Психологическое исследование. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
3. Гусейнов А.А. Долг и склонность: Анализ противоречивости моральной мотивации в домарксистской этике // Вопр. психологии. – 1980. – №10. – С.108-121.
4. Кант И. Критика практического разума. Соч. в 6-и томах. – Т.4. – Ч.1 -М.: Мысль, 1965. – 544 с.
5. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности. – М., 1988. – 129 с.
6. Николаичев Б.О. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 96 с.
7. Овидий. Метаморфозы. – М., 1977. – 170 с.
8. Платон. Соч. в 3-х томах. – Т.3., Ч.1. – М., 1970. – С.391.
9. Прихожан А.М. О возрастном подходе в нравственном воспитании детей // Вопр. психологии. – 1981. – №5. – С.143-149.
10. Развитие личности ребенка: Перевод с англ. / Отв. ред. А.М.Фонарёва. – М.: Прогресс, 1987. – 272 с.

11. Селиханович А. Психология нравственных переживаний. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1913. – 32 с.
12. Субботский Е.В. Исследование проблемы взаимоотношения и альтруизма в зарубежной психологии // Вопр. психологии. 1977. – № 1. – С.164-174.
13. Фрейд З. Психология бессознательного. Сб. произв. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
14. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.
15. Якобсон С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С.320-338.
16. Borkenau P. Gibt es eine altruistische Motivation? // Psychol: Rundschau. 1991. B.42. N4. – S.195-205.
17. Kohlberg L. Moral stages and moralizations: The cognitive-developmental approach // Moral development and behavior: Theory, research and social issues / Ed. by t. Liclona. – Holt, Renhart and Winston, 1976. – P.97-129.
18. Piaget I. The moral judgement of the child. – L.: Routledge and Regan Poul, 1932. – 304 p.

The article examines the moral behaviour of preschool personality, process and mechanisms for its functioning and development.

Key words: ambivalence, moral, moral behavior, responsibility, empathy, altruism, conscience.

Отримано: 21.02.2010

УДК 159.9 : 17.022 – 057.874

М.І. Заміщак

Психологічні умови становлення моральної самооцінки у молодших школярів

У статті розкрито психологічні умови становлення моральної самооцінки як основної складової моральної самосвідомості у молодших школярів. Встановлено рівні моральної самооцінки молодших школярів. Досліджено емпіричні показники траєкторії їхньої морального розвитку.

Ключові слова: моральна самооцінка, моральна поведінка, моральний вчинок, моральні якості, моральні норми, моральні цінності.

В статье раскрыты психологические условия становления нравственной самооценки как основной составляющей нравственного самосознания у младших школьников. Установлены уровни нравственной самооценки младших школьников. Исследованы эмпирические показатели траектории их нравственного развития.

Ключевые слова: нравственная самооценка, нравственное поведение, нравственный проступок, нравственные качества, нравственные нормы, нравственные ценности.

Нові суспільні відносини, що складаються в українському соціумі і впливають на характер особистісних стосунків, зумовлюють необхідність підвищення рівня свідомості людей на основі засвоєння ними моральних цінностей. Відомо, що розвиток моральної свідомості проходить низку етапів, однак у зарубіжній та вітчизняній психології існує декілька точок зору на особливості послідовності та проходження кожного періоду. Актуальною постає проблема моральної самосвідомості, зокрема її основної складової адекватної моральної самооцінки, яка є конструктивним елементом самосвідомості, показником рівня її розвитку, однією із суттєвих її характеристик. Це вимагає нових підходів до формування адекватної моральної самооцінки у молодших школярів.

Свого часу Л.Виготський [5], вивчаючи проблему самосвідомості, визначив показники, які характеризують її структуру: 1) накопичення знань про себе, зростання їх зв'язності та обґрунтованості; 2) поглиблення знань про себе, психологізація (поступове входження в образ уявлень про власний внутрішній світ); 3) інтеграція (усвідомлення себе єдиним цілим); 4) усвідомлення власної індивідуальності; 5) розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінці себе, своєї особистості; 6) розвиток індивідуальних особливостей процесів самосвідомості.

І.Чеснокова [23] розглядає самосвідомість в єдності трьох сторін: пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоставлення) та дієво-вольової (саморегуляція). Самосвідомість згідно з позицією вченої є процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях і у поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – уявлення, а потім і в поняття свого власного Я. В результаті цього процесу формується узагальнений образ Я. Тут самопізнання представлене як узагальнення, де образ сприйняття – загальне, стійке уявлення – поняття, що виникає на основі численних образів самого себе в різних ситуаціях. Самосвідомість як суперечлива єдність розуміється у єдності мінливого і стійкого щодо ставлення особистості до себе.